

Elov Ziyodullo Sattorovich

Osiyo xalqaro universiteti dotsenti,

Psixologiya fanlari doktori(DSc)

O‘Z JONIGA QASD QILISH HOLATI O‘SMIRLAR ORASIDA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya: Bugun o‘z joniga qasd qilish muammosi har qanday jamiyatning asosiy masalasiga aylanib borayotganligi to‘g‘risida fikr yuritilgan bo‘lib, bunda turli hamjamiyatlarning bu salbiy psixologik masalani oldini olish yuzasidan olib borayotgan ishlari tahlil etilgan. Shuningdek maqolada, deviant xulq-atvorli o‘smirlar tomonidan sodir etilayotgan holatlarning psixologik sabablariga e‘tibor qaratilib, o‘smirlar orasida bu kabi holatning ko‘payishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: deviant, jamiyat, suitsid, stress, kayfiyat, emotsiya, buzilish, o‘lim, qasd, ontogenez, yosh davrlari, depressiya, affekt, gender.

Аннотация: Сегодня проблема суицида становится главной проблемой любого общества, анализируется работа различных сообществ по предотвращению этой негативной психологической проблемы. Также в статье уделяется внимание психологическим причинам случаев совершения подростками девиантного поведения и анализируется рост таких случаев среди подростков.

Ключевые слова: девиант, общество, суицид, стресс, настроение, эмоция, расстройство, смерть, намерение, онтогенез, возрастные периоды, депрессия, аффект, пол.

Abstract: Today, the problem of suicide is becoming the main issue of any society, and the work of various communities to prevent this negative psychological issue is analyzed. Also, the article focuses on the psychological causes of cases committed by teenagers with deviant behavior and analyzes the increase of such cases among teenagers.

Key words: deviant, society, suicide, stress, mood, emotion, disorder, death, intention, ontogenesis, age periods, depression, affect, gender.

Kirish: Jahonda «suitsid» - lotincha «o‘zini o‘ldirish», o‘z joniga qasd qilish – jamiyatning muammosi sifatda dolzarblashib bormoqda. JSST mamlakatlarni suitsidni oldini olishning keng qamrovli milliy Strategiyasi orqali LIVE LIFE - HAYOTNI YASHA dasturini amalga oshirish choralari ko‘rish muhimligiga jahon ommasini chaqirmoqda. Hayotda o‘zini-o‘zi o‘ldirishga qaratilgan urinishlarning o‘n barobar ortiq kuzatilishi tufayli 2018 yilda tashkil etilgan Milliy qo‘mita tomonidan 2021-2026 yillarda suitsid xatti-harakatlarini oldini olish bo‘yicha keng qamrovli strategik vazifalarni bajarish zarurligi belgilanganligi, ayniqsa, zaif guruh sifatida – o‘smirlik va yoshlik davridagi o‘lim sabablari orasida suitsidning yuqori darajada sodir etayotganligi tufayli uning ijtimoiy-psixologik omillarini o‘rganish, bartaraf etish - bugungi kunda insoniyat oldida turgan global muammolardan biri bo‘lib qolmoqda[1].

Jahon ta’lim va ilmiy-amaliy markazlarida amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda suitsid yuzaga kelishining asosiy ijtimoiy-psixologik sabablari va omillari, qadriyatlar tizimi, suitsident yashayotgan oila, ta’lim olayotgan, faoliyat yuritayotgan jamoadagi psixologik muhitni o‘rganish hamda korrektsiyalashning psixologik mexanizmlarini yaratish masalalariga

alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada suitsidentlar yoki suitsid haqida o'ylaydigan odamlar to'g'risida ma'lumot to'plash, ularning ruhiy holati va hatti-harakatlarini kuzatish, aholi orasida alkogol va giyohvand moddalarni iste'mol qilishni kamaytirish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ta'lim muassasalarida o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarida yuzaga keladigan nizolarning yoshga bog'liq psixologik muammolarini aniqlash asosida bartaraf etish, Butunjahon o'z joniga qasd qilishning oldini olish kuni 10 sentyabrni har yili Yer sayyorasi miqyosida nishonlash bo'yicha tadbirlarni targ'ib qilish, o'smirlar bilan ishlaydigan psixolog-mutaxassislar faoliyatini takomillashtirish, masalalariga ahamiyat berish zarurati ko'rinmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda o'smir va yoshlar orasidagi o'z joniga qasd qilishning sabablarini o'rganish, aholi ruhiy salomatligini saqlashga qaratilgan vazifalarni bajarishning zaruriy xuquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi: «O'tgan vaqt mobaynida aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish milliy xizmatini takomillashtirish, ruhiy xolat buzilishidan aziyat chekuvchi shaxslarni aniqlash, davolash va rehabilitatsiya qilish bo'yicha sog'liqni saqlash tizimining barcha darajalarida muayyan ishlar amalga oshirildi». Suitsid muammosida psixologik omillardan - insonlarning shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlar, ularning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayotning mazmuni, o'zini-o'zi baholash xususiyatlarini shakllantirishda psixokorreksiya sifatini oshirish hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratildi.

Ilmiy tahlillar va mulohazalar: Jahonda deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidal holatlarni o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (Amerika Qo'shma Shtatlari); University of Michigan (AQSh), Kaliforniya universiteti (AQSh), Leiden University (Niderlandiya), Vuppertal Universiteti (Germaniya), University of Haifa (Isroil), Jiangsu University (Xitoy), The University of Queensland (Avstraliya), A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogik universiteti (Rossiya Federatsiyasi), Rossiya Fanlar Akademiyasi huzuridagi Psixologiya ilmiy-tadqiqot instituti (Rossiya Federatsiyasi), M.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetlarida (Rossiya Federatsiyasi) ta'lim tizimi va ijtimoiy institutlarda mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar o'tkazilmoqda[2].

Jahonda o'smirlar xulq-atvorida suitsidal holatlarning sabablari, turli omillari hamda ijtimoiy-psixologik muammolarini aniqlash va o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida, jumladan, quyidagi ilmiy natijalar olingan: o'smirlarda suitsidal hulk va holatlarni yuzaga keltiruvchi omillar o'rganilgan (Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi, Amerika Qo'shma Shtatlari); yoshlarda «normadan og'ish» va «deviant xulq-atvor» tadqiq etilgan; yoshlarni turli salbiy holatlarda o'zini psixologik himoya qilish mexanizmlari sifatida rehabilitatsiya qilish mashqlari yaratilgan (University of Michigan, Amerika Qo'shma Shtatlari); psixodiagnostik usullar orqali o'smirlardagi psixologik barqarorlikni ta'minlashning ilmiy-nazariy asoslari va yoshlar bilan olib boriladigan xulq og'ishlarining oldini olish bo'yicha maxsus dasturlar yaratilgan (Kaliforniya universiteti, Amerika Qo'shma Shtatlari); o'smir va yoshlardagi hayotiy motivatsiyasini oshirish xususiyati va refleksiv jarayonlari takomillashtirilgan (Leiden University, Niderlandiya); o'smir va yoshlarda suitsid yuzaga kelishining asosiy ijtimoiy-psixologik sabablari va omillari aniqlangan (Vuppertal Universiteti, Germaniya); suitsid haqida o'ylaydigan odamlar to'g'risida ma'lumot to'plash, ularning ruhiy holati va hatti-harakatlarini kuzatish ishi amalga oshirilgan (University of Haifa, Isroil), sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ta'lim muassasalarida o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarida yuzaga keladigan nizolarning yoshga bog'liq psixologik muammolarini aniqlash (Jiangsu University, Xitoy), ta'lim muassasalari, shahs faoliyati maskanlarida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, munosabatlarni yaxshilash, yuzaga keladigan nizolarni oldini olishga bog'liq psixologik muammolarini aniqlash (The University of Queensland,

Avstraliya); o'smir va yoshlarda suitsid yuzaga kelishining asosiy ijtimoiy-psixologik sabablari, talaba-yoshlarni o'quv va kelgusidagi kasbiy faoliyatiga yo'naltirish, ularning hatti-harakatlarini kuzatish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mehnat jamoalaridagi shaxslararo munosabat tizimini ilmiy va ijtimoiy-psixologik tamoyillar yordamida asoslab beruvchi konsepsiya yaratilgan (A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogik universiteti, Rossiya Fanlar Akademiyasi huzuridagi Psixologiya ilmiy-tadqiqot instituti, M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, Rossiya Federatsiyasi) [2,3].

Jahon psixologiya fani sohasiga zamonaviy bilim, ilg'or xorijiy tajribalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish asosida, o'smir yoshlarda namoyon bo'luvchi deviant xulq-atvor va uni oldini olishning ijtimoiy-psixologik chora-tadbirlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan: o'smir yoshidagi shaxslarda jamiyatda dezadaptatsiya jarayonlari, emotsional-irodaviy boshqaruv, individual-tipologik xususiyatlar, o'smirlarda ta'lim muhitida ijobiy emotsional muhitni ta'minlash, turli yosh bosqichlarida namoyon bo'ladigan inqirozli holatlarni o'rganish tizimini shakllantirish, o'smirlardagi o'zini-o'zi boshqarish va nazorat qilish mexanizmlarini aniqlash, muvaffaqiyatli o'quv faoliyatini shakllantirishda irodaviy jarayonlarning ahamiyatini tizimli tahlil qilish, deviant xulq-atvor namoyon bo'lishidagi gender tafovutlarni aniqlash masalalari shular jumlasidandir.

Mamlakatimiz psixolog olimlaridan Y.M.Asadov, Z.R.Ibodullayev, N.G'.Kamilova, E.J.Nurimbetova, B.M.Umarov, G'.B.Shoumarov, U.D.Qodirov Z.S.Elov va boshqalarning tadqiqotlarida shaxs, xulq, deviant xulq, suitsidal xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan[7,9].

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan A.G.Ambrumova, A.V.Boeva, D.S.Isayeva, Y.G.Kasperovich, I.A.Kudryavsev, M.M.Kochenov, A.E.Lichko, I.I.Mamaychuk, A.M.Sisoyeva, F.S.Safuanov, A.A.Frolova, M.Y.Fenomenov, I.V.Vachkov va boshqalar tomonidan o'smir yoshdagi o'quvchilarda xulqi og'ishganlik va addektiv xulq shakllari borasidagi tadqiqotlar keng qamrovli o'rganilgan.

Xorijiy psixolog olimlardan V.Arango, A.Bandura, V.Boysex, J.Vedrin, E.Dyurkgeym, K.Lorens, Ch.Lomborzo, J.J.Man, K.Menninger, Z.Freyd va boshqalar tomonidan suitsidal xulq motivatsiyasining komponentlari va funksiyalari masalalari ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

Bugungi kunda butun dunyo bo'ylab har yili 1 mln odam suitsid orqali hayotdan ko'z yumadi (*Jahon sog'liqni Saqlash Tashkilotining keyingi ma'lumotlariga ko'ra*). Bu ko'rsatkich 100 000 aholiga o'rtacha 16 kishini tashkil qiladi. Dunyo miqiyosida suitsid bo'yicha eng oldinda borayotgan davlatlardan Rossiya (26,5), Litva (25,7) va Qozog'iston (22,8). Janubiy Koreya (20,2), Belgiya (15,7), Yaponiya (14,3), AQSh (13,7), Fransiya (12,1), Shvesariya (11,3), Germaniya (9,1), Isroil (5,2) kabilarda muayyan darajadagi suitsidal xarakatlar tendensiyasi kuzatilmoqda. Ushbu ko'rsatkichlar har yili o'zgarib turibdi[9].

Ayni paytda, suitsidal xulq motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini belgilash va ularning har birini chuqur o'rganish uchun tegishli usullarni tanlash va saralashga to'g'ri keldi. Unga ko'ra, ko'p yillik tajriba va tegishli ilmiy adabiyotlar ustida olib borilgan tahlillarimizga asoslanib, suitsidal xulqning psixologik xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan maxsus metodikalar va o'smirlar orasida suitsidal xulqqa moyillikning namoyon etilishini tadqiq qilish bilan bog'liq tadqiqot uslubi belgilandi.

Dastlab tadqiqot muammosiga muvofiq tarzda ishlab chiqilgan so'rovnoma orqali deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidal holatlarga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar o'rganildi, 1-jadvalga qarang.

1-jadval.

«Suitsidal xulq-atvorni aniqlash so'rovnomasi» бўйича olingan dastlabki statistik tahlillar, U-Manna- Uitni mezon, (n=620)

Omillar	Deviant xulq-atvorli o‘smirlar	O‘smirlar	U- Manna- Uitni mezoni,	<i>p</i>
	M (o‘rtacha qiymat)			
Havotirlanish	13,6	7,2	1094	0,005
Umidsizlik	10,9	6,7	726	0,005
Tajovuzkorlik	9,9	8,9	832	0,018
Dezadaptatsiya	11,9	7,4	892	0,005
Suitsidal xulq- atvor	46,3	30,2	1014	0,005

Izoh: *-p<0,05, **-p<0,01,***-p<0,001.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlar orasida **suitsidal** holatlarga moyillik aniqlanmadi, ammo ba'zi omillarga ko'ra, natijalar biroz yuqoriligini ko'rishimiz mumkin. Jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, 1-guruh respondentlarida yuqori darajadagi havotirlanish aniqlandi (*12-16 ball yuqori darajadagi xavotirlanishni anglatadi*). Havotirlanish darajasini yuqori bo'lishi asosan ekstremal vaziyatlarda o'zini namoyon qilish bilan belgilanadi. Bu holat o'smirlardagi oddiy holatlarda ham tez-tez kuchli tashvishlarni boshdan kechirish tendensiyasi bilan tavsiflanadi. Havotirlanish omili yuqori bo'lgan talabalar muammoli vaziyatlarga, qiyinchiliklarga haddan tashqari kuchli munosabat bildirishadi. Bundan tashqari mazkur holatning yuqori bo'lishi ulardagi o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklarni, aqliy jihatdan tez toliqishlarga olib keladi. Havotirlanish ruhiy holatlarni belgilaydi, hissiy sohaga, xulq-atvoriga va kasbiy shakllanish jarayoniga ta'sir qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, havotirlanish o'z joniga qasd qilish xatti-harakati uchun xavf omillaridan biri bo'lishi mumkin.

2-guruh o'smirlarida esa xavotirning past darajasini ko'rishimiz mumkin. Deviant xulq-atvorli o'smirlar hamda o'smirlar orasida mazkur omil bo'yicha ishonchli farq kuzatildi (U=1094, p<0,005) [5].

«Umidsizlik» omilida ham 2 ta guruh sinaluvchilari orasida ishonchli statistik farqlar kuzatildi (U=726, p<0,005). Deviant xulq-atvorli o'smirlarda mazkur omil bo'yicha yuqori natijani ko'rishimiz mumkin (10-15 ball yuqori darajadagi umidsizlikni anglatadi). Ma'lumotlarga ko'ra emotsional tushkunlik ko'rsatkichi yuqori bo'lgan o'smirlarda o'z ehtiyojlarini qondirish darajasi past darajada bo'ladi. Umidsizlik shaxslarda butun e'tiborini muammoga va uni hal qilishga qaratilishini ta'minlaydi. «Tajovuzkorlik» shkalasi bo'yicha har ikkala guruhda sezilarli farqlar kuzatilmadi. Har ikkala guruhda ham tajavuzkorlik nisbatan past darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin (U=832, p<0,018).

«Dezadaptatsiya» omilida ham 2 ta guruh orasida statistik farq kuzatildi (U=892, p<0,005).

Bu shuni ko'rsatadiki, o'smirlarlar uchun yangi vaziyatlarni idrok etishdagi qiyinchiliklar, har bir holatlarga kuchli emotsional munosabatda bo'lish, xulq-atvordagi muammolar, mavjud muammolarni bartaraf etishdagi qaror qabul qilish darajasining passivligini bildiradi. «Dezadaptatsiya» omiliga teskari bo'lgan adaptatsiya omili yuqori bo'lishi, o'smirlarda turli vaziyatlarda tez moslasha olish, emotsional holatlarini nazoart qilish va qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklarni yenga olish xususiyatlarini mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Suitsidal xulq-atvor omilida ham omilida ham 2 ta guruh orasida statistik farq kuzatildi ($U=1014$, $p \leq 0,005$) (1-jadval).

Tadqiqotimizda T.N.Razuvayeva modifikatsiyasi asosidagi «Suitsidal xavf so'rovnomasi» metodika orqali olingan natijalarni gender jihatdan tahlil etildi, 2-jadvalga qarang.

2-jadval.

T.N.Razuvayevaning “Suitsidal xavf so'rovnomasi” asosida olingan natijalar, o'smir qiz va o'gil bolalar tahlili (n=620)

Omillar	O'smir Qiz bolalar	O'smir O'gil bolalar	<i>p</i>
Namoyishkoronalik	20,0 ± 3,0	22,2 ± 1,9	0,002
Affektivlik	50,3 ± 2,0	35,8 ± 3,2	0,000
Noyoblik	24,1 ± 2,9	16,1 ± 2,2	0,005
Layoqatsizlik	30,8 ± 2,9	24,6 ± 2,6	0,005
Ijtimoiy pessimizm	50,8 ± 2,5	41,3 ± 2,3	0,005
Madaniy to'siqlarni buzish	30,7 ± 2,3	31,7 ± 2,6	0,005
Maksimalizm	41,3 ± 4,3	39,6 ± 3,3	0,002
Vaqtinchalik perspektiva	17,5 ± 2,1	18,5 ± 1,6	0,005
Antisuitsidal faktor	88,1 ± 2,7	84,2 ± 3,0	0,005

Izoh: *- $p < 0,05$, **- $p < 0,01$, *- $p < 0,001$.**

Mazkur metodika bo'yicha olingan natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, deyarli barcha omillarda yigitlar va qizlarda statistik farqlar kuzatildi. Eng yuqori farqlar «namoyishkoronalik» (ishonchlilik darajasi ($p > 0,002$), «affektivlik» (ishonchlilik darajasi ($p > 0,000$) va «maksimalizm» (ishonchlilik darajasi ($p > 0,002$) da aniqlandi. Masalan, qizlarda «namoyishkoronalik» omili yuqori ekanligi ulardagi salbiy emotsional holatlarda atrof-muhitni e'tiborini o'ziga tortishda bo'lgan harakatlarida, boshqalar ular uchun qayg'urishini istashlarida ko'rinadi. Yigitlarda esa mazkur omillar teskarisiga, ya'ni o'zi bilan bo'layotgan voqelarni atrof muhitdan nisabatan yashirishga intilar ekanlar[10].

«Affektivlik» omili esa qizlarga nisbatan yigitlarda ustun ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa ularda vaziyatlarni adekvat baholashda ko‘pincha intellektal sohaga emas, balki emotsional sohaga e‘tibor qaratishida namoyon bo‘lar ekan. Qizlarda esa mazkur omil nisbatan pastroq ekanligi qayd etildi.

«Maksimalizm» omili qizlarda ustun ekanligi aniqlandi. Ya‘ni aynan o‘smirlik yoshida hos xususiyat bo‘lib, atrofdagi narsa va hodisalarga faqat o‘zining “qarichi” bilan munosabat bildirishidir. Ularning fikrlashi asosan ijtimoiy munosabatlarga zid bo‘ladi. Bu esa ularda turli ko‘rinishda, dezadaptatsiya, dustruktivlik, turli zararli odatlarga berilish bilan tugashi mumkin[6,8].

Mazkur metodika deviant xulq-atvorli o‘smirlar va deviant xulq-atvorga ega bo‘lmagan o‘smirlar kesimida tahlil qilindi. Dissertatsiyaning ikkinchi bobida, ya‘ni, tadqiqot ob’ekti haqidagi bo‘limida deviant xulq-atvorli o‘smirlarni viloyat, tuman kesimida aniqlab olgan edik. Tadqiqot maqsadi asosida har ikkala guruh respondentlaridagi suitsidga moyillik darajasi aniqlandi, 3-jadvalga qarang.

3-jadval.

T.N.Razuvayevaning “Suitsidal xavf so‘rovnomasi” tahlili (n=620)

Omillar	Deviant xulq- avorli o‘smirlar	O‘smirlar	U- Manna- Uitni mezoni	p
	M (o‘rtacha qiymat)			
Namoyishkoronalik	3,1	3,2	867	0,584
Affektivlik	3,6	2,7	356	0,005
Noyoblik	3,2	3,4	962	0,117
Layoqatsizlik	4,7	3,2	426	0,005
Ijtimoiy pessimizm	3,9	2,6	384	0,005
Madaniy to‘siqlarni buzish	1,6	1,9	1014,2	0,047
Maksimalizm	2,8	2,9	1123,2	0,352
Vaqtinchalik perspektiva	3,4	2,4	364	0,005
Antisuitsidal faktor	3,2	3,9	983	0,025

Izoh: *-p<0,05, **-p<0,01,***-p<0,001.

Olingan natijalar tahliliga o‘tadigan bo‘lsak, har ikkala respondentlar guruhida ma‘lum bir farqlar kuzatildi. Jumladan, «affektivlik» (U=356, p≤0,05), «layoqatsizlik» (U=426, p≤0,05), «ijtimoiy pessimizm» (U=384, p≤0,05) hamda «vaqtinchalik perspektiva» (U=364, p≤0,05) omillarida yuqori farqlar kuzatildi.

«Affektivlik» omili deviant xulq-avorli o'smirlar guruhida o'rtacha qiymat ($Me=3,6$) ni, deviant xulq-atvorga ega bo'lmagan o'smirlarda esa ($Me=2,7$) ni ko'rsatdi. Mazkur natijalar shuni anglatadiki, ularda stressli vaziyatga haddan tashqari hissiy munosabat bildirish tendensiyasi hamda kuchli emotsional holatlarda aqlning affektiv blokadasini o'zini namoyon qilgan ekan.

«Layoqatsizlik» omili ham deviant xulq-avorli o'smirlar guruhida ($Me=4,7$) ni ko'rsatdi. Bu esa ularda hayotni anglashdagi muammolar, o'z rejalarini amalga oshirishda ishonchsizlik va o'ziga o'zi qarama-qarshi munosabatda bo'lishini anglatadi.

«Ijtimoiy pessimizm» ($Me=3,9$) bo'yicha ham deviant xulq-avorli o'smirlarda natijalar salbiy ekanligini ko'rishimiz mumkin.

«Vaqtinchalik perspektiva» ($Me=3,4$) omilida ham deviant xulq-avorli o'smirlarda 3 baldan yuqori natija qayd etildi. Bu esa mazkur guruhda kelajak hayotga bo'lgan ishonchsizlik, rejalashtirish qobiliyatining pastligi bilan belgilanadi. Bu esa ularning ayni holatidagi ruhiy zo'rliqlar, havotirlanish darajasining yuqoriligidan ham kelib chiqishi mumkin. Yuqoridagi ma'lumotlardan aytish mumkinki, deviant xulq-atvorli o'smirlarda mazkur omillar suitsidal holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Biroq, mazkur guruhda «antisuitsidal faktor» ($Me=3,2$) ham majud bo'lib, suitsidal holatlarga ta'sir etuvchi omillar ularda yuqori chiqqan bo'lsada, ulardagi ma'suliyat, burj hislari mazkur holatlarni pasaytirishi mumkin, 4-jadvalga qarang.

4-jadval.

Suitsidal xulq-atvorni aniqlash so'rovnomasi hamda suitsidal xavf so'rovnomasi orasidagi korrelyatsion bog'lanish natijalari ($n=620$)

Omillar	Xavotirlanish	Umidsizlik	Tajovuzkorlik	Dezadaptatsiya
Namoyishkoronalik	0,118	0,434**	0,147	0,142
Affektivlik	0,150	0,110	0,599**	0,118
Noyoblik	0,138	0,062	0,150	0,128
Layoqatsizlik	0,042	0,137	0,120	0,215
Ijtimoiy pessimizm	0,646**	0,172	0,225	0,466**
Madaniy to'siqlarni buzish	0,091	0,238	0,198	0,105
Maksimalizm	0,039	0,142	0,463**	0,254
Vaqtinchalik perspektiva	0,247	0,570**	0,230	0,122

- $p<0,01$, *- $p<0,001$.

Tadqiqotimiz davomida suitsidal xulq-atvorni aniqlash so'rovnomasi hamda suitsidal xavf so'rovnomasi orasidagi korrelyatsion bog'lanishlar aniqlandi. Bundan asosiy maqsad deviant xulq-atvorli o'smirlardagi suitsidal holatlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash edi. 4-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar tahliliga o'tadigan bo'lsak, bunda eng ko'p korrelyatsion bog'lanish

«Ijtimoiy pessimizm» omilida kuzatildi. Agar o'smirlarda qanchalik atrofdagi olamga va o'zining ijtimoiy taraqqiyotiga salbiy qarashlar, dushmanlik ruhidagidek olamni qabul qilish va atrofdagilar bilan qoniqarsiz munosabatda bo'lish darajalari yuqori bo'lsa, ularda «xavotirlanish» ($r=0,646^{**}$) va «dezadaptatsiya» ($r=0,466^{**}$) omillari ham yuqori bo'lishi aniqlandi. «Namoyishkoronalik» omili «Umidsizlik» bilan o'zaro korrelyatsion bog'liqligi kuzatildi ($r=0,434^{**}$). Bu shundan dalolat beradiki, agar o'smirlarda o'zining baxtsizligiga atrofdagilar diqqatini tortish xohishi, achinishga bo'lgan xarakatlarining ustun bo'lishi, ulardagi o'z istaklarni qondira olmaslik, g'azab, xavotir yoki disforiya ifodalari bilan hissiy darajaga ta'sir qilishi bilan belgilanadi. «Affektivlik» ($r=0,599^{**}$) va «Maksimalizm» ($r=0,463^{**}$) omillari «Tajovuzkorlik» bilan bog'liqlik kuzatildi (4-jadval). Deviant xulq-atvorli o'smirlarda tajovuzkorlik sifatini yuqori bo'lishi, ularning ijtimoiy munosabatlarni baholashda intellektual nazorat ustidan emotsiyalarning balandligi hamda jamiyatdagi voqeahodisalarga o'ta jiddiy munosabatda bo'lishi bilan izohlanadi. Demak, deviant xulq-atvorli o'smirlardagi suitsidal holatlarni aniqlash hamda uni oldini olishda mazkur holatga ta'sir etuvchi omillarni kompleks tarzda o'rganish maqsadga muvofiqdir[2,9].

Tadqiqotimizning navbatdagi metodikasi «Nizoli vaziyatlarni hal qilish usullarini aniqlash» (K.N.Tomas) bo'lib, mazkur metodikani qo'llashimizdan asosiy maqsad, deviant xulq-atvorli o'smirlarning shaxslararo munosabatlardagi o'rnini aniqlash edi. Chunki, shaxslararo munosabatlarda nizoli vaziyatlarning ko'payishi, ulardagi o'z ijtimoiy hayotidagi norozilik, o'z-o'zidan qoniqmaslik, o'ziga nisbatan past baho berishiga olib kelishi mumkin. Tomas testi asosida tadqiqotimiz davomida olingan o'ziga xos empirik tahlillar talqini deviant xulq-atvorli o'smirlardagi ziddiyatli holatlardan chiqish motivatsiyasi bilan bog'liq holatlarini ilmiy interpretatsiya qilishni taqozo etadi. Chunki, mazkur yo'nalishdagi tahlil asosida deviant xulq-atvorli o'smirlarning turli xil muammolar bilan bog'liq turli xil ziddiyatlardan chiqish motivatsiyasi ko'rsatkichlari haqida tegishli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin bo'ladi. Zero, ushbu test natijalarini tahlil qilishdan asosiy maqsad shuki, unda har bir o'smir uchun xarakterli bo'lgan motivatsiya ko'rsatkichlariga empirik jihatdan baho berish orqali ulardagi ziddiyatli muammolarni bartaraf etishga qaratilgan o'ziga xos individual – psixologik yondashuvlar ko'lamini belgilab olishdir.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidal holatlarni uchrashi, ularni ijtimoiylashuvi jarayonida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining buzilishi singari salbiy tendensiyalar, muhim hayotiy ahamiyatga ega tushunchalarning noto'g'ri idrok etilishi natijasida vujudga keladigan stixiyali ijtimoiylashuv, o'smirlarning o'zini namoyon qilishga intilishi bilan bog'liq ravishda shakllanadigan deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya kabi sifatlarni rivojlanishi uchun xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 13 февралдаги ПҚ-4190-сон «2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси аҳолисining рухий саломатлигини муҳофаза қилиш хизматини ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори.
2. Z.S.Elov. "O'smirlarda suitsid muammosi". Monografiya. 2023 y. 156 b.
3. F.F.Usmonov, Z.S.Elov. Suicide – as a global problem facing humanity. Web of scientist: international scientific research journal. Volume 3, Issue 2, Feb., 2022 349-354
4. Elov Z.S. Berdiyeva D.Sh. Psychological reasons for suicide motivation in adolescents with deviant behavior. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. volume 2, issue 2 February 2022 1003-1009
5. Z.S.Elov. Suicide as a global problem facing humanity. Science and Education №2. 2022 1247-1252

6. Elov Z.S. Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche. *Academicia globe: inderscience research* volume: 3, issue 1, january-2022 39-42
7. Elov Z.S. Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)* Volume: 6 | Issue: 11 | November 2021 75-76
8. Elov Z.S. PSIXODIAGNOSTIKA VA EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYA. O'quv-metodik qo'llanma. 2021. Buxoro 1-164.
9. Elov.Z.S. Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари. Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф-одатлари ва бугунги замон) JAMIYAT VA INNOVASIYALAR. 10.2021 169-173
10. Элов З.С. Суицид - ўз жонига қасд қилиш ижтимоий психологик муаммо сифатида. Conference on social and humanitarian research. International Conference on Social Humanitarian Research 17-18 th September, 2021 Poland 188
11. Z.Elov. Qobiliyatning shaxs psixologiyasidagi o'rni va danning-kryuger effekti. *Pedagogik mahorat* 2021/10/30 Номер 5 Страницы 143-144
12. Elov Z.S. Conditions and the reasons of cases of the suicide among the staff of law-enforcement bodies. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 5 2017
13. Элов З.С. Причины суицидального поведения: социальные и асоциальные факторы. *Вестник интергративной психологии* 2016 14/112-115
14. Элов З.С. Исследования причин условий, факторов суицидального риска. *Евразийский юридический журнал*. 7 (86) 2015. 310-312